

Ora et Labora

Serta Historica IX

Voordrachten van leden van het Gezelschap van Christelijke Historici in Nederland

Ora et Labora

*Twaalf opstellen over
christelijke spiritualiteit in de praktijk*

redactie

JAAP VAN AMERSFOORT, PIETA VAN BEEK en GERRIT SCHUTTE

Hilversum
Verloren
2014

Deze publicatie kon worden gerealiseerd met financiële steun van de Van Coeverden Adriana Stichting en de Stichting Zonneweelde.

Afbeelding op het omslag: Herm. F. Schäfer, *De spijziging van de vijfduizend*, in:
Anne de Vries, *Kleutervertelboek voor de bijbelse geschiedenis*.

ISBN 978-90-8704-429-9

© 2014 Uitgeverij Verloren, Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Opmaak: Rombus, Hilversum

Omslagontwerp: Robert Koopman, Hilversum

Druk: Wilco, Amersfoort

Brochage: Van Strien, Dordrecht

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoud

Ten geleide	7
Verantwoording	9
GERRIT SCHUTTE	
1 Twee ondernemende godsvriendinnen	15
Gertrud von Ortenberg en Heilke von Staufenberg in het Straatsburg van Meister Eckhart en Heinrich von Talheim	
ANNEKE B. MULDER-BAKKER	
2 Navolging van Christus voor vrouwen verklaard	29
Salome Sticken (ca. 1369-1449)	
MATHILDE VAN DIJK	
3 Het is dezelfde geest waardoor ik leef en ademhaal	45
De spiritualiteit van Anna Maria van Schurman (1607-1678)	
PIETA VAN BEEK	
4 De weg naar de hemel. Het geloof van de VOC-predikanten in de Molukken	63
THOMAS VAN DEN END	
5 Aristocraat van nature, democraat door genade	79
De praktische spiritualiteit van Willem Hovy (1840-1915)	
ROLF VAN DER WOUDE	
6 Interne kritiek op geestelijke keurmeesterij bij de bevindelijk gereformeerden. De brochures van Pieter Baaijens (1908) en Pleun Kleijn (1931)	97
JAN ZWEMER	

7	Baanbrekend geloof. De zendeling Alb.C. Kruyt (1869-1949) JAAP VAN SLAGEREN	115
8	Hunkering naar gerechtigheid en volle menselijkheid De spiritualiteit van Henriëtte Roland Holst (1869-1952) JAAP DE GIER	131
9	De schoot der vroomheid De spiritualiteit van O. Noordmans (1871-1951) JAN DIRK WASSENAAR	145
10	Van lijden naar heerlijkheid De triomf van Pasen in leven en werk van Wilma (1873-1967) OTTO DUBOIS	163
11	Gods nabijheid. De reizende mystica Corrie ten Boom (1892-1983) GJALT ZONDERGELD	179
12	Vrijzinnig-protestantse bezieling De spiritualiteit van Willem Schermerhorn (1894-1977) HERMAN LANGEVELD	193
	Personalia van de auteurs	207
	Register	210

Ten geleide

Spiritualiteit werd vroeger vertaald met zieleleven. Tegenwoordig wordt iemands spiritualiteit gelijkgesteld aan zijn mentaliteit, inspiratie, spirit. En de encyclopedie noemt spiritualiteit een containerbegrip. Inderdaad: een beetje boekwinkel kent tegenwoordig een kast vol boeken over spiritualiteit. Met studies over esoterie, mystiek, spiritisme, New Age, Voodoo; handleidingen voor rituelen, wellness en good feeling en cursussen voor spirituele motivatie voor managers en werkers op diverse werkterreinen. Heel misschien ook een enkele titel, naast *Atheïstische spiritualiteit*, over christelijke spiritualiteit, iets in de trant van *Ik zoek God*. Maar vast geen vuistdik boek *Over het werk van de Heilige Geest*, zoals nog driekwart eeuw geleden in duizenden exemplaren verkocht werd.

Weinig mensen hebben vandaag de dag iets met termen als godzaligheid, devotie, bevinding en vroomheid, meditatie en contemplatie, met welke woorden eeuwenlang het geestelijk leven en de spiritualiteit van de mensen omschreven werden. Ze doen denken aan dogmatisme en verstarring. Geloven, vroomheid: dat is iets van vroeger, evenals religie, geloven in een God en een hemel. En christelijke spiritualiteit doet denken aan zoiets achterhaalds engs als een *Christenreis* met alleen één smalle weg naar het verre hemelrijk, of de populaire weergave van die andere suffe klassieker *De navolging van Christus*: met een boekje in een hoekje.

Het Gezelschap van Christelijke Historici in Nederland biedt met deze bundel twaalf opstellen over voorbeelden van christelijke spiritualiteit aan de hand van het geloven en handelen van evenzoveel mannen en vrouwen uit de veertiende tot twintigste eeuw. Christelijke spiritualiteit in de praktijk dus, Ora et Labora. Bid en werk. De weg naar de hemel is immers veelszins gelijk aan die van de barmhartige Samaritaan: naastenliefde betonen. Geestelijk leven, leerde de apostel Paulus al, is dienstbaarheid en zij bevrijdt zelfs de schepping. Een spiritualiteit die dus het leven van de beoefenaren pas verrijkt, als het de omgeving, de samenleving goed doet.

De schittering van de christelijke spiritualiteit, in haar veelvormigheid en ontwikkeling in de loop der eeuwen: kennismaking daarmee beoogt deze bundel.

Verantwoording

GERRIT SCHUTTE

‘Soms lijkt het erop dat christenen het geloof hebben gereduceerd tot een heilsweg naar de hemel’, schreef onlangs iemand aan evangelische gelovigen, en ze geven daarmee aan dat de wereld en onze roeping in deze wereld van weinig waarde is’.¹ Die spanning tussen hemelverlangen en aardse verplichtingen is de christenen vanouds bekend. De apostel Paulus stelde bijvoorbeeld de geestelijke mens tegenover de vleselijke en riep op tot mijding van de boze daden en gedachten in de vleselijke wereld. De betekenis was duidelijk: christelijke spiritualiteit eist een eigen, ander, christelijk levenspatroon. Vanouds waren er christenen die dat concretiseerden in hun leven: *Read your Bible, pray everyday* – tob nooit, bid altijd, met een boekje in een hoekje, ontvlucht het vleselijke leven, trek je terug in de eenzaamheid, in een leven van bidden, mediteren en preken, vanaf een pilaar of hol in de woestijn, het klooster. Contemplatie, meditatie, beoefening der godzaligheid. Christelijk leven wordt dan een leven van opperste concentratie op de hemelse bestemming, afgezonderd van het alledaagse aardse leven.

Anders waren ze, bewogen door de Geest, bevlogen christinnen, niet geheel begrepen in hun omgeving, maar bepaald niet ‘wereldvreemd’. Dat waren de hoogadellijke godsvriendinnen Gertrud en Heilke in het veertiende-eeuwse Straatsburg.² Tot hun persoonlijke godsvrucht behoorde een radicaal streven naar onthechting en armoede. De verleiding in een kluis of klooster daaraan volledig toe te geven was groot, maar ze kozen voor een exemplarisch onthecht leven van dienstbaarheid, actief betrokken op de stad en de mensen temidden van wie zij leefden. Martha’s die hun medemens heel concreet met woorden en gaven dienden op hun aardse weg naar de hemelse zaligheid. Niet heel anders eigenlijk dan de zusters van de Moderne Devotie, een eeuw later. Natuurlijk: het ideaal van Salome Sticken en haar kring was de ontmoeting met God, Hem dienen even volledig als Jezus deed, de toe-eigening van die bijzondere genadegave. De weg daartoe, de naleving van Christus, omvatte echter niet alleen meditatie, de concentratie op de passie van Jezus – hun dag was gevuld met werkzaamheden, werven, spinnen, kaarden, pastorale zorg en maatschappelijke hulp aan armen

en zieken, onderwijs geven. Hun spiritualiteit was een leven van geleefde vroomheid, ascetisch en nederig.³

De levens van die dames gaven overigens een daadwerkelijke omschrijving van het concept van de spiritualiteit, zoals die hedendaagse auteurs eraan geven:⁴ de christelijke spiritualiteit is de daadwerkelijke ervaring en beleving van het christelijk geloof,⁵ ‘spiritualiteit is een praxis waarin de relatie met God/het goddelijke wordt onderhouden en die je verandert’.⁶ Het is een omvormingsproces, een transformatie,⁷ waarbij de voor de religie kenmerkende ideeën gevormd worden met het leven,⁸ een grondhouding die alles kleurt wat er van iemand uitgaat en wat hij of zij opneemt.⁹ Geloven, dat moet men doen.

De Reformatie verwierp, zoals bekend, het kloosterleven. Anna Maria van Schurman, leerlinge van Voetius en later adept van De Labadie, wist zich – in de woorden van de Heidelberger Catechismus – in leven en sterven eigendom van Jezus Christus.¹⁰ Het versterkte haar verlangen naar het geestelijk martelaarschap, de keus voor het celibaat, een praxis pietatis van studie en gebed. Maar ook heel concreet de verzorging van oude blinde tantes. Ze was een voorbeeld voor velen die geroerd werden door het streven van een gereformeerd piëtisme – mensen die ook à Kempis’ *De navolging van Christus* bleven lezen. Anna Maria op haar beurt bleef volgende generaties stimuleren, als een voorbeeld dat vroomheid geen sekse kent.

Schurman koos voor een kerk van bekeerde gelovigen. De publieke Gereformeerde kerk van haar dagen wilde volkskerk zijn, het hele volk naar Oudtestamentisch voorbeeld maken tot Gods volk, als een tweede Israel. Zij kende natuurlijk de onvolmaaktheid van die werkelijkheid. Daarom werden week na week de kerkgangers de Tien Geboden op het hart gelegd, als richtingwijzers voor een dagelijks christelijk leven. Schuldbekenenis was een vast onderdeel van de zondagse kerkdienst, maar ook de verkondiging van de genade, de liefde van God en de bijstand van de Heilige Geest. Wie bijvoorbeeld de dorpskerk van het Drentse Diever in of uitging, kon de bede om de doorwerking van de Geest in het leven van alle kerkgangers niet ontgaan. De kerkmeesteren hadden in het tympaan boven de kerkdeur laten opschrijven, nadat de dorpskerk, door de bliksem geraakt en verbrand, hersteld was:

Wierd ’t oude heiligdom door blixsemvuur verbrand,
 Het vuur der Godsvrucht bragt dit nieuwe huys tot stand.
 Maar wil God ’t heilig vuur van zijnen geest verlenen
 Hier werd een kerk gebouwd van levendige steenen.

Vanaf het begin hebben aan boord van de schepen van de Verenigde Oost-Indische Compagnie ziekentroosters en predikanten de schepelingen – gezond, ziek of stervend – diezelfde troostende woorden van de Catechismus voorgehouden die ook Anna Maria van Schurman zo aanspraken, hen oproepend tot een waarlijk christelijke spiritualiteit. Overzee onderwees de kerk gelovigen, onverschilligen en onchristenen de weg naar de hemel, zoals het daar meest gebruikte catecheseboek heette. Wie God erkende als zijn schepper en Heer, zijn Zoon eerde, en de christelijk levenswandel praktiseerde: hij/zij was een christen, een ander mens, dacht en deed anders.¹¹ Orang nasrani, noemde men christenen in de Molukken, volgelingen van Jezus van Nazareth. Of, even duidelijk maar naar hun status, orang Kumpeni. Zoals men in patria sprak van een christelijke natie, een vaderlandse kerk die hoedster van de nationale normen en waarden was.

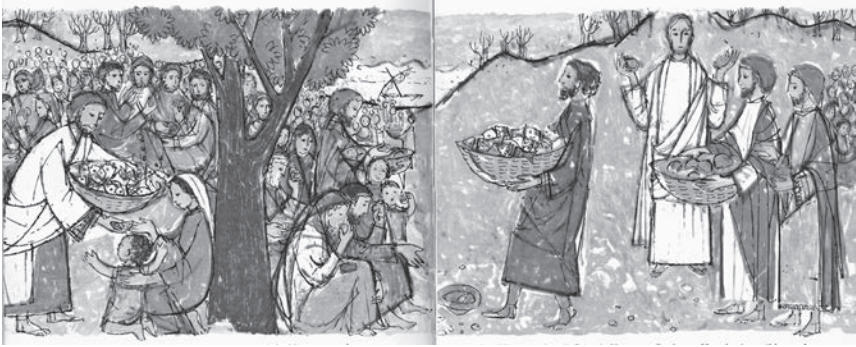
Wie Jezus wil navolgen, moet uitdelen, woorden van leven en daden van naastenliefde, zoals Hij de mensen onderwees, hun zieken genas en hen spijzigde, vijfduizend in een keer soms. Ware godsdienst kan dus niet zonder naastenliefde. Echte christelijke levenswandel uit zich dus in een deugdzaam leven. Deugdzaam leven is goed, voor individu en samenleving, zinvol, nuttig. Elk mens begrijpt dat, want God heeft de mens – een redelijk wezen immers – begiftigd met verstand. De achttiende-eeuwse prediking van de Verlichting preekte dientengevolge de deugd. In de Verlichte ethiek stond christelijke spiritualiteit gelijk aan de deugd en legde die op als concretisering van liefde tot God. Deugd als maatschappelijke plicht, naastenliefde als nut van het algemeen, broederschap. Het heilsverlangen verschoof van het hiernamaals naar het hiernumaals, spiritualiteit werd ethiek. Jezus, onze broeder en voorbeeld.

In hetzelfde jaar waarin de kerkmeesters van Diever baden om een kerk van levende stenen, vond in Nijkerk en andere plaatsen een opmerkelijke opwekking plaats, waarbij mensen kermden om bevrijding en fysieke ervaring van de doorwerking van Gods Geest. Bekommerde zielen, bewust van hun zondenlast en overtuigd onbekwaam te zijn tot enig goeds, kloegen overluid van weedom en ellende. Niet het pad der deugd, maar het doodsdal zagen zij voor zich – en ze vestigden het oog op het lam Gods, dat de zonden der wereld wegnam.¹² Nijkerk was een voorbijgaand evenement, maar pietisme en mystiek bleven deel van de spiritualiteit van de Nadere Reformatie, een introverte, persoonlijke bevinding en een sobere, ascetische levenswijze, wereldmijndend: hier beneden is het niet.

Sedert de Franse Revolutie bestrijden in christelijk Europa elkaar de krachten voor en tegen de Verlichting. Sommige mensen trokken zich van

de weeromstuit uit de wereld, duldden onrecht en onderdrukking en concentreerden zich geheel op de heilsweg alleen. Jezus volgen was voor hen geduldig onder het kruis leven. Een bekend voorbeeld in het Nederlandse protestantisme is de oud-gereformeerde bevindelijkheid.¹³ Anderen legden de nadruk op de liefde en realiseerden die in een gemeenschap die alles nieuwtestamentisch gemeenschappelijk had en dus ook vrij van de kerkelijke en wereldlijke wetten en conventies, zoals bijvoorbeeld de Zwijndrechtse Nieuwlichters.¹⁴ Weer anderen volgden de liberale oplossing: christelijke spiritualiteit bestaat in de strijd tegen onrecht en onmenselijkheid en voor vervolmaking van mens en samenleving, hier en nu. Het verlangen naar een actieve navolging van Christus deed nog weer anderen de confrontatie aangaan met de maatschappelijke noden en tegenstellingen. Zij trokken zich het lot aan van de onderste volksklassen, de massa 'die de wet niet kende', gedoopte heidenen zonder God en zonder toekomst. Aanvankelijk waren het individuen, aristocraten en gezeten burgers, die goed deden in eigen omgeving, instellingen van filantropie oprichtten, tehuizen voor armen en gebrekkigen. Of zetten zich in voor inlandse of overzeese zending. De voortgezette sociaal-economische tweedeling bracht het besef, dat structurele maatschappelijke vernieuwingen vereist waren, een politieke omwenteling. De naastenliefde van de mensen van het Réveil werd opgenomen in een langzaam ontwikkeld christelijk-sociaal beleid.

In leven en activiteiten van Willem Hovy werd die ontwikkeling weerpiegeld.¹⁵ Hij groeide op in de sfeer van het Réveil en werd een succesrijk, modern zakenman, captain of industry. Hij steunde tal van acties op het terrein van inwendige zending en filantropie, maar werd ook mede-oprichter van de christelijke arbeidersbeweging en de Kuypertiaanse emancipatie van de kleine luyden. Persoonlijke vroomheid en dogmatische belijndheid vonden uiting in een duidelijke 'fijne' levensstijl.¹⁶ Die drie elementen, steeds persoonlijk gekleurd en met verschillende accenten, typeerden ook de zending Kruyt, de schrijfster Wilma, de theoloog Noordmans en de evangeliste Corrie ten Boom. Anders dan de 'gereformeerde' Hovy, was Kruyts dogmatiek en geloof meer gestempeld door de Groninger theologie, die Jezus de Heer als stimulerend voorbeeld van de ware mens bewonderde.¹⁷ Wilma was gegrepen door de lijdende Jezus en heropgestane Christus.¹⁸ Noordmans groeide op in de sfeer van de gereformeerde-bevindelijk puriteinse levensstijl en een levendige, kerkelijke gemeenschap en Corrie ten Boom leefde vanuit de evangelisatie in Réveil-traditie, persoonlijk-gevoelig en mystiek.¹⁹ Hun achtergronden en geestelijke ligging waren dus uiteenlopend, maar allen waren persoonlijk betrokken op Jezus, hadden een diep

Jezus geeft de schare eten (Joh. 6).

geworteld geloof en waren overtuigd geroepen Hem te volgen. Allen waren ook overtuigd, dat de navolging van Jezus, in Hem geloven, betekende: Hem belijden met de daad. Jezus' liefde vernieuwt de mens en de samenleving, wist Kruyt en daarom onderwees hij de Toradja. Wilma beschreef hoe een mens door lijden heen tot schoonheid en heerlijkheid komt. Noordmans predikte de eenvoud des harten en geloofde in de kerk omdat daar de gemeenschap met de Geest opbloeien kan – hij boodschapte geen wereldmijding maar cultuurkritiek en gaf zijn luisteraars en lezers een concrete ethiek: ascese en consuminderend, tegen het groeigeloof en de demon van individualisme en ongeremd zelfbeschikkingsrecht. Corrie ten Boom volgde Gods gebod tot naastenliefde ondanks de sancties die de Duitse bezetter daarop zette; haar geloof deed haar boven haar persoon uitgroeien en zo werd zij een hedendaagse heilige.

Christelijke spiritualiteit in de praktijk: voor Henriette Roland Holst-van der Schalk en Willem Schermerhorn was het verlangen naar de navolging van Jezus geen sterke, persoonlijke inspiratiebron. Beiden groeiden op in protestantse, vrijzinnige, liberaal-burgerlijke gezinnen. Schermerhorn bleef die traditie trouw, Roland Holst-van der Schalk ging over naar het socialisme. Hun denken en handelen waren wel geworteld in de christelijke ethiek van naastenliefde en maatschappelijke rechtvaardigheid en zij zetten zich in voor de doorvoering daarvan in het persoonlijke en sociale leven.

Het christelijk-sociale ideaal kan dus mensen blijven stimuleren, ook wanneer de christelijke inspiratiebron hen niet voedt. Zij concentreren zich op de praktijk van de christelijke ethiek, verzelfstandigd, zonder de bron en inspiratiebron, de liefde voor Jezus. Er zitten kennelijk wel risico's aan. Roland Holst-van der Schalk dacht in het revolutionaire Rusland tijdelijk

de realisering te mogen zien van de heilstaat der gemeenschap. En wat, wanneer een individualistische markteconomie het model van de samenleving beschouwd wordt? Is daar nog plaats voor de barmhartige Samaritaan?

- 1 Dirk van Schepen, 'Christenen als cultuurmakers', *EH Magazine* (2013) 7.
- 2 Hieronder Mulder-Bakker, 'Twee ondernemende Godsvriendinnen'.
- 3 Hieronder Mathilde van Dijk, 'Navolging van Christus voor vrouwen'.
- 4 De redactie is W.J. van Asselt dankbaar voor een discussiestuk 'Voorstel voor een opzet van een bundel Spiritualiteit'.
- 5 B. McGinn en J. Meyendorff, *Christian Spirituality. Origins to the Twelfth Century* (Londen: Routledge & Kegan Paul 1986) XV: *Christian spirituality is the lived experience of Christian belief*, aangehaald in Van Asselt, 'Voorstel'.
- 6 K. Bouwman en K. Bras, *Werken met spiritualiteit* (Baarn: 2001) 13.
- 7 K. Waaymans, *Spiritualiteit. Vormen, grondslagen, methoden* (Kampen: Kok/Gent: Carmelita 2000) 424.
- 8 Alister McGrath, *Christelijke spiritualiteit. Een inleiding* (Kampen: Kok 2002) 14.
- 9 Fr. Maas, *Spiritualiteit als inzicht. Mystieke teksten en theologische reflecties* (Zoetermeer: Boekencentrum 1999) 10.
- 10 Hieronder Van Beek, 'Het is dezelfde geest waardoor ik leef en ademhaal'.
- 11 Hier onder Van den End, 'De weg naar de hemel'.
- 12 De Nijkerkse predikant ds. G. Kuypers, aangehaald in J. Fekkes, *Nieuwkerk, een lichtbaken op de Veluwe* (Heerenveen: Groen 1999) 76-77.
- 13 F.A. van Lieburg red., *De stille luyden. Bevindelijk gereformeerden in de 19^e eeuw* (Kampen: De Groot Goudriaan 1994); hieronder Zwemer, 'Geestelijke keurmeesterij'.
- 14 G.J. Schutte, 'De Zwijndrechtse Nieuwlichters', in: S. Voolstra en J. Vree red., *Protestants Nederland tussen tijd en eeuwigheid* (Zoetermeer: Meinema 2000) 113-123.
- 15 Hieronder Van der Woude, 'Aristocraat van nature'.
- 16 De drie kenmerken van 'echt gereformeerd leven' volgens Z.W. Sneller, aangehaald door Van der Woude, 'Aristocraat van nature'.
- 17 Hieronder Van Slageren, 'Baanbrekend geloof'.
- 18 Hieronder Dubois, 'Van lijden naar heerlijkheid'.
- 19 Hieronder Wassenaar, 'De schoot der vroomheid' en Zondergeld, 'Gods nabijheid'.